

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Historica XIII (2013)

Dorota Lisowicz

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Małe miasta przy granicy śląsko-małopolskiej w XIV w. Geneza – funkcje – warunki rozwoju

**Small towns at the border of Silesia and Lesser Poland in the 14th century.
The origin, functions, conditions of development**

Abstract

The article is devoted to the history of small towns incorporated in the 14th century that were located on the borderland of Silesia and Lesser Poland. It analyses four centres located in the so-called central area of the borderland – Będzin, Bieruń, Chrzanów and Mysłowice. The aim of the research is to point to any regularity connected with the creation and functioning of small towns in the specific area of the borderland as well as to show relations between these centres and larger cities such as Krakow or Opole. The development of a settlement of a municipal character in a particular place was influenced by a number of factors, including natural factors, the existence of a city or a market settlement in the neighbourhood, the vicinity of trade routes, fords, as well as the organization of local and regional routes. None of the discussed towns was created from scratch as there were traces of settlements from before the incorporation in their vicinity. The early establishment of the towns is additionally corroborated by information about parishes whose existence had been proved in all towns except from Bieruń since the beginning of the 14th century. Small towns played an important role in the economy of their regions as they satisfied the needs of their inhabitants, people from the adjacent villages and merchants travelling through the town. Moreover, the towns fulfilled a series of political, proprietary, and cultural functions in relation to the neighbouring settlements. One can notice some regularities and similarities in the origin, functions and conditions of developing small towns. These factors were not influenced in any major way by the fact that the towns were located at different sides of the border.

Key words: towns, border, borderland, Lesser Poland, Silesia

Sieć osadniczą Europy Środkowej w późnym średniowieczu charakteryzowały licznie występujące małe miasta, o prostych programach funkcjonalnych i planach urbanistycznych¹. Tego typu ośrodki cechowały także krajobraz urbanizacyjny po-

¹ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV w.*, cz. I, *Miasta Ziemi Krakowskiej, chronologia procesów osadniczych i typologia*

granicza śląsko-małopolskiego. Bartłomiej Stein, opisując w początkach XVI w. Górny Śląsk, zwrócił uwagę na znaczną liczbę małych, nieufortyfikowanych miasteczek w tym regionie², a jego opinię z powodzeniem można odnieść także do Małopolski. Granicę między ziemią krakowską a drobnymi księstwami, które powstały w wyniku podziału księstwa opolskiego, wyznaczały w zasadzie biegi rzek – Wisły, Przemszy, Czarnej Przemszy, Warty i Liswarty. Granica ta w XIV w. była stabilna, dopiero w następnym stuleciu uległa poważnym zmianom³. Pogranicze śląsko-małopolskie stało się w XIII w. miejscem licznych lokacji miast na prawie niemieckim. Książęta opolscy podjęli więcej inicjatyw lokacyjnych na tym terenie niż krakowscy. Po stronie małopolskiej wzmożona akcja lokacyjna miała miejsce dopiero za panowania Kazimierza Wielkiego, tymczasem sieć miast po stronie księstw górnośląskich była już ustabilizowana.

W środkowej strefie pogranicza, rozciągającej się po obu stronach Przemszy, istniały stare i znaczące ośrodki miejskie (np. Bytom i Olkusz), a w XIV w. strefa ta nadal charakteryzowała się dynamicznym rozwojem. Przez ten teren przebiegała w XIV w. linia graniczna rozdzielająca księstwa bytomskie, raciborskie, a częściowo także cieszyńskie (ziemia siewierska) od Królestwa Polskiego. Strefa północna, w szeroko rozumianym rejonie nad Małą Panwią i Liswartą, gdzie ziemia krakowska graniczyła bezpośrednio z księstwem opolskim, była najsłabiej zurbanizowana, a przyczyna tkwiła w trudnych warunkach naturalnych. Po stronie opolskiej najstarszym miastem był lokowany w XIII w. Lubliniec, a po stronie krakowskiej Kłobuck. Trudne do ustalenia są początki miasta lokacyjnego Dobrodzienia w księstwie opolskim⁴. Po stronie krakowskiej powstało miasto w Koziegłowach, którego lokację należy datować, tak jak Krzepic i Częstochowy, na XIV stulecie⁵. Dane te wskazują, że w XIV w. sieć miast

układów urbanistycznych, Kraków 2004, s. 237. Zob. też A.L. Jastrebeckaja, *Małe miasta: specyfika średniowiecznej urbanizacji w Europie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1995, R. 43, nr 1, s. 33–42.

² R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, s. 35.

³ J. Sperka, *Kształtowanie się granicy małopolsko-śląskiej w średniowieczu na obszarze nad Przemszą i Brynicą*, [w:] *Osadnictwo nad Przemszą i Brynicą w średniowieczu*, red. J. Sperka, Sosnowiec–Cieszyn 2005, s. 103; M. Antoniewicz, *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Geneza – funkcje – konteksty*, Kielce 1998, s. 90; J. Rajman, *Pogranicze śląsko-małopolskie w średniowieczu*, Kraków 1998, gdzie szczegółowy opis granicy na poszczególnych odcinkach.

⁴ A. Weltzel, *Geschichte der Stadt und Herrschaft Guttentag*, Ratibor 1882 s. 17–19, 223–228 przyjmował na podstawie dokumentu z 1384 r., że lokacja nastąpiła w drugiej połowie XIII w. H. Weczerka, *Stadt- und Marktgründungen und Stadtabgänge in Schlesien 1450–1800*, „Zeitschrift für Ostforschung” 1974, Bd. 23, Hft. 2, tabela nr 1 i tenże, *Schlesien. Handbuch der historischen Stätten*, Stuttgart 1977, s. 171, datuje powstanie miasta lokacyjnego dopiero na drugą połowę XIV w.; por. także P. Johannek, *Entstehung und Entwicklung des Städtetetzes in Oberschlesien*, [w:] *Oberschlesien im späten Mittelalter*, ed. T. Wunsch, Berlin 1995, s. 57–74.

⁵ B. Śliwiński, *Dziedzice Koziegłów*, [w:] *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia z dziejów księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994, s. 273–275; o lokacji Częstochowy zob. w tym tomie artykuł Jacka Laberscheka; rok 1364 jako datę założenia Krzepic podaje kilkakrotnie J. Długosz, F. Sikora i J. Laberschek sądzą, że można ją uznać za przybliżoną datę lokacji miasta, F. Sikora przy współpracy J. Laberscheka, *Krzepice*, [w:] *Słownik historyczno-*

w północnej strefie pogranicza uległa znaczącemu zagęszczeniu, głównie dzięki inicjatywom po stronie krakowskiej. Największą stabilnością, jeśli idzie o lokalizację miast, cechowała się w XIV w. strefa południowa pogranicza śląsko-małopolskiego.

Obserwacją objęłam małe miasta lokowane w XIV w. w środkowej strefie pogranicza, która wzbogaciła się w tym stuleciu o cztery ośrodki miejskie. Były to Będzin i Chrzanów po stronie małopolskiej oraz Mysłowice i Bieruń po stronie śląskiej. Tym miasteczkom przyjrzymy się nieco bliżej, dokonując krótkiej analizy ich genezy, funkcji i warunków, w jakich przyszło im się rozwijać. Na formowanie się w danym miejscu osady o charakterze miejskim wpływ miał szereg zjawisk i czynników. Pragnąc ustalić genezę interesujących nas ośrodków, musimy wykorzystać niezbyt liczne wzmianki źródłowe sprzed XIV w., jak również uwzględnić wyniki badań archeologicznych. Na ich podstawie możemy stwierdzić, czy dany ośrodek powstał na tak zwanym surowym korzeniu, czy też na interesującym nas obszarze znajdujemy ślady osadnictwa przedlokacyjnego.

Będzin usytuowany nad Czarną Przemszą, w momencie ustabilizowania się na tej rzece zachodniej granicy ziemi krakowskiej, stał się osadą o strategicznym znaczeniu. Funkcję grodu przygranicznego pełnił jednak znacznie wcześniej, stojąc na straży przeprawy przez rzekę, na co wskazują najnowsze badania archeologiczne. U stóp grodu rozwinęło się podgrodzie, z czasem przekształcone w wieś, a następnie miasto. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na tutejszym zamku wskazują na ciągłość rozwoju fortyfikacji od IX w. do połowy XIV w. W XI i XII w. zamieszkała musiała być zachodnia część wzgórza, tam też, po stronie południowej należałoby zapewne umieścić podgrodzie. Jest to tym pewniejsze, że właśnie w tym kierunku nastąpiła rozbudowa miasta⁶. W 1301 r. wzmiankowany jest sołtys wsi Będzin, zatem zapewne najpóźniej z końcem XIII w. doszło do przekształcenia osady w wieś na prawie magdeburskim⁷.

Na drugim brzegu Przemszy, na terytorium księstwa raciborskiego, oddalone o niecałe 10 kilometrów od Będzina leżały Mysłowice. Po raz pierwszy wzmiankowane w dokumencie legata Idziego z lat 1124–1125 jako własność benedyktynów z Tyńca⁸. Jak twierdzi Alfred Sulik, ta pierwotna osada leżeć miała w miejscu dzisiejszego ogrodu zamkowego, gdzie znajdowała się siedziba właścicieli miasta. Na potwierdzenie tych przypuszczeń brak jednak bezpośrednich danych źródłowych. Miasto lokacyjne powstało w odległości około 200 metrów na południowy wschód od owej hipotetycznej osady⁹. Niestety, nie przeprowadzono badań archeologicznych, które pozwoliłyby ustalić położenie i datować osadę sprzed okresu lokacji.

-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu, cz. III, z. 1, Kraków 1994, s. 210, przyp. 6.

⁶ A. Rogaczewska, *Gród na Górze Zamkowej w Będzinie w IX–XI w. jako pierwszy etap osadnictwa wczesnośredniowiecznego na tym stanowisku*, [w:] *Początki i rozwój miast Górnego Śląska. Studia interdyscyplinarne*, Gliwice 2004, s. 286. Badania archeologiczne nie mogą tego potwierdzić, gdyż całość warstw kulturowych z tego obszaru zebrano podczas porządkowania terenu po spalonej w czasie II wojny dzielnicy żydowskiej.

⁷ *Zbiór dokumentów małopolskich*, cz. I, wyd. S. Kuraś, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, nr 13.

⁸ J. Rajman, *Pogranicze...*, s. 47.

⁹ A. Sulik, *Historia Mysłowic do 1922 r.*, Mysłowice 2000, s. 12, 14.

Około 15 km na południe od Mysłowic, także w księstwie raciborskim, leżał Bieruń. Osada przedkolacyjna skupiona była wokół istniejącego do dziś kopca będącego, jak przypuszczają badacze, pozostałością po grodzie¹⁰. W dokumencie lokacyjnym określa się ją jako *borgstadel*, co oznaczać miało miasteczko bądź osadę grodową¹¹. Wokół niego zapewne rozwinęła się osada przedlokacyjna. Historycy nie są zgodni co do datacji tego obiektu¹². Trudno zatem precyzyjnie datować początki osadnictwa w tym rejonie. W końcu XIV w. gród musiał znaleźć się w ruinie, ponieważ przy nadaniu wójtostwa w 1387 r. niejakiemu Kussowiczowi, ksiądz opawsko-raciborski Jan pozwolił na jego odbudowę¹³. Miasto lokacyjne powstało w pewnej odległości od ośrodka grodowego, na terenie posiadającym naturalne warunki obronne. W czasie prowadzonych badań archeologicznych na terenie rynku w Bieruniu Starym nie natrafiono na materiały pradziejowe i średniowieczne, które poszerzyłyby dotychczasowy stan wiedzy o najdawniejszych dziejach miasta¹⁴.

W odległości około 20 km na wschód od Bierunia, już na terytorium ziemi krakowskiej, leżał Chrzanów. Dzieje przedkolacyjnego Chrzanowa łączą się z potwierdzoną źródłowo kasztelanią istniejącą w XIII w.¹⁵ Niektórzy badacze skłonni są przesunąć jej początki do drugiej połowy XII w.¹⁶ Nie dysponujemy jednak żadnymi bezpośrednimi wzmiankami źródłowymi dotyczącymi kasztelanii, które pozwoliłyby na takie datowanie. Najstarsza wzmianka o Chrzanowie pochodzi z 1228 r.¹⁷ z dokumentu księcia opolskiego Kazimierza. Kasztelania zaś wzmiankowana jest po raz pierwszy w 1243 r.¹⁸ Prawdopodobnie należała ona przez pewien okres do księstwa opolskiego. Na podstawie zachowanych przekazów źródłowych nie jesteśmy

¹⁰ J. Nyga, *Pamiętki przeszłości Bierunia. Zabudowa miejska. Kopiec, Grobel*, Bieruń 1989, s. 7–8.

¹¹ L. Musioł, *Bieruń. Miasto, kościół i parafia. Monografia historyczna*, Bieruń 1999, s. 27.

¹² E.M. Foltyn, G. Glanc-Kwaśny, *Dzieje ziemi bieruńskiej przed powstaniem miasta*, [w:] *Bieruń. Monografia historyczna*, red. R.Kaczmarek, J. Myszor, Bieruń 2007, s. 30.

¹³ R. Kubiciel, *Miasto Bieruń*, [w:] *Bieruń. Monografia historyczna...*, s. 33–34.

¹⁴ E.M. Foltyn, G. Glanc-Kwaśny, *Dzieje ziemi bieruńskiej...*, s. 25.

¹⁵ Problem początków kasztelanii, jej funkcjonowania i zasięgu opracował J. Motyka, *Kasztelania chrzanowska*, Chrzanów 1976. Zob. też J. Motyka, *Kasztelania chrzanowska*, [w:] *Chrzanów. Studia z dziejów miasta i regionu do roku 1939*, Chrzanów 1998, s. 56–57, gdzie jednak niewiele nowych ustaleń. Na temat kasztelani pisali także J. Rajman, *Początki kasztelanii w Chrzanowie. Próba wykorzystania możliwych do obrony granicy śląsko-małopolskiej w pierwszej połowie XIII w.*, „Teki Krakowskie” 1997, t. 5, s. 135–138; a także J. Rajman, *Od kasztelanii do powiatu. Ziemia chrzanowska na pograniczu Małopolski i Górnego Śląska*, „Teki Krakowskie” 1998, t. 7, s. 109–135.

¹⁶ Wiąże się to z nadaniem Kazimierza Sprawiedliwego dla Mieszka Płatonogiego, któremu podarował grody w Bytomiu i Oświęcimiu wraz z przynależnościami, wśród których niektórzy historycy dopatrują się Siewierza i Chrzanowa. Zob. J. Pęcowski, *Chrzanów – miasto powiatowe w województwie krakowskim. Monografia*, Chrzanów 1934, s. 100; R. Grodecki, K. Lepczy, J. Feldman, *Kraków i Ziemia Krakowska*, Lwów 1934, s. 16.

¹⁷ *Codex diplomaticus Poloniae*, t. III, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, nr 11. Jest to falsyfikat z drugiej połowy XIII w. oparty jednak na zaginionym oryginale.

¹⁸ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. II, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1886 (dalej cytujemy: KMp.), nr 423.

jednak w stanie precyzyjnie ustalić, w jakim okresie miało to miejsce. Musiała mieć ona charakter przejściowy, gdyż ostatni raz wspomina się o niej w 1287 r.¹⁹ Jak dotąd nie natrafiono na relikty grodu ani w samym mieście, ani w jego okolicy. Osada przedlokacyjna mogła być usytuowana na niewielkim wzniesieniu, na którym powstało miasto lokacyjne²⁰. Jak wynika z powyższych rozważań, żadne z omawianych miast nie powstało na surowym korzeniu. Najstarsze ślady osadnictwa odnajdujemy w Będzinie, którego ciągłość można stwierdzić od IX w. Wczesną metrykę, sięgającą początków XII w., ma osada w Mysłowicach. Najpóźniej zaś do początków XIII w. możemy odnieść ślady osadnictwa na terenie Chrzanowa i zapewne również Bierunia. Wszystkie omawiane miasta powstały w związku z istniejącym w pobliżu ośrodkiem władzy – grodem bądź dworem. Obok tego ośrodki o charakterze miejskim z reguły powstawały przy znacznie od nich starszych parafiach. Znajduje to potwierdzenie w Będzinie, Chrzanowie i Mysłowicach, wyjątek stanowi Bieruń.

Najstarsze wzmianki o kościele Świętej Trójcy w Będzinie pochodzą z początków XIV w. W 1308 wzmiankowany jest pleban Goćwin. W latach 1325–1327 występuje w źródłach pleban Maciej²¹. Parafia należała do dekanatu sławkowskiego, z małą przerwą w latach 1334–1342, kiedy weszła w skład dekanatu bytomskiego²². Sytuacja kościoła w planie miasta związana jest być może jeszcze z wiejskim układem lokacyjnym, gdyż jest on odsunięty od rynku, w północno-wschodnim narożu. Prawdopodobnie obronny, otoczony murami kwartał kościelny powstał w czasie rozbudowy zamku, a więc około połowy XIV w.²³

Również w przypadku Mysłowic pierwsza informacja źródłowa o kościele pod wezwaniem Narodzenia N. Marii Panny pochodzi z roku 1308²⁴. Jako świadek przeciw Janowi Muskacie wystąpił wówczas pleban Hunold. Z lat 1325–1327 mamy kolejne, wówczas jako pleban kościoła *de Mysłowicz seu Mislimicz* pojawił się niejaki Mathias²⁵. Ponownie kościół wzmiankowany jest w 1346 r.²⁶ Parafia wchodziła wówczas w skład dekanatu sławkowskiego, aby od 1354 stać się częścią dekanatu bytomskiego. W aktach toczącego się końcem XIV w. procesu o prawo patronatu kościoła odnajdujemy wzmianki o tym, że był on z kamienia, w sąsiedztwie znajdowało się probostwo i szkoła²⁷. Usytuowanie budynku kościoła poza blokiem przyrynko-

¹⁹ *Codex diplomaticus Monasterii Tynecensis*, cz. I, wyd. W. Kętrzyński, Lwów 1875, nr 33.

²⁰ B. Krasnowolski, *Zabytki i wartości kulturowe*, [w:] *Chrzanów. Studia z dziejów miasta*, t. II, *Chrzanów współczesny*, Chrzanów 1999, s. 240.

²¹ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. I, *Acta camerae apostolicae*, 1207–1433, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913 (dalej cytujemy: MPV), s. 141, 214; F. Sikora, *Będzin* [w:] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. I, z. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 57.

²² MPV, t. 2, s. 181, 189, 196, 205, 215, 224, 234, 243, 252, 291, 343, 429, 436; J. Krajniewski, *Będzin. Początki miasta*, Będzin 2008, s. 15.

²³ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze Ziemi Krakowskiej w XIII i XIV w.*, cz. II, *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 12.

²⁴ A. Sulik, *Początki Mysłowic*, [w:] *Szkice z dziejów Mysłowic*, red. W. Długoborski, Katowice 1961, s. 8.

²⁵ MPV, t. 1, s. 142, 215.

²⁶ Tamże, t. 2, s. 196.

²⁷ A. Sulik, *Historia Mysłowic...*, s. 17.

wym może wskazywać na lokację miasta w obrębie centrum starszego układu osadniczego. Niektórzy historycy dopatrują się jeszcze jednej świątyni w Mysłowicach. Miałyby to być kościół św. Krzyża, pierwsza, przedlokacyjna świątynia²⁸. Podkreślić jednak należy, że najstarsza wzmianka źródłowa o nim pochodzi dopiero z roku 1590. Natomiast w roku 1598 zanotowano, że jest to drewniana kaplica stojąca poza miastem, bez uposażenia²⁹.

Z początków XIV w. mamy także informacje o kościele parafialnym pod wezwaniem św. Mikołaja w Chrzanowie. Wymienionych zostało wówczas trzech plebanów: Bartłomiej, Jan i Idzi³⁰. Być może mamy tu do czynienia z reliktem kanonikatu świeckiego, badania wskazują bowiem na związki tej formacji kleru z organizacją grodową i systemem siedzib możnowładczych³¹. Niektórzy badacze łączą wezwanie św. Mikołaja z ośrodkiem władzy i wczesnopiastowskimi ośrodkami rezydencjonalnymi³². Sytuacja kościoła w układzie urbanistycznym wskazuje na jego wtórne wpisanie w plan nowo założonego miasta. Analogicznie jak w przypadku Mysłowic, w źródłach XVI-wiecznych pojawia się kaplica św. Krzyża, w której niektórzy badacze dopatrują się świątyni sprzed okresu lokacji³³. Na podstawie przeprowadzonych do tej pory badań nie mogę zgodzić się jednak z tą tezą, gdyż kaplica ta ma genezę XVI-wieczną i powstała wraz z rozwojem przedmieścia.

Wobec powyższych rozważań najgorzej przedstawia się stan naszej wiedzy na temat organizacji kościelnej Bierunia. Pierwsza wzmianka o kościele w mieście jest stosunkowo późna, bo pochodzi dopiero z 1411 r., pod którym to rokiem zanotowano istnienie w mieście kościoła św. Bartłomieja Apostoła, będącego filią kościoła św. Klemensa w Łędzinach³⁴. Budynek świątyni, usytuowany w południowo-wschodnim narożniku rynku, powstał zapewne w związku z lokacją miasta.

Pośród omawianych ośrodków zatem tylko Bieruń zdaje się nie mieć jeszcze w XIV w. świątyni, pozostałe mają wczesną proveniencję sięgającą wieku XII. Wezwania kościołów w naszych miasteczkach nie akcentowały ich przynależności terytorialnej, pokrywając się w zasadzie z najpopularniejszymi wezwaniami wśród miast pogranicza. Na tym obszarze najżywsze bowiem były kultury maryjne, nawiązujące do miast biskupich oraz Opola czy Raciborza. Na drugim miejscu był kult św. Mikołaja, wezwanie rozpowszechnione także w całej Małopolsce. Wiele mamy także

²⁸ J. Kudera, *Historia parafii myśłowickiej*, Mysłowice 1934, s. 8.

²⁹ Tamże, s. 32.

³⁰ MPV, t. 1, s. 149, 223.

³¹ J. Szymański, *Badania kanonikatu świeckiego*, [w:] *Kościół – kultura – społeczeństwo. Studia z dziejów średniowiecza i nowożytności*, Warszawa 2000, s. 105.

³² R. Michałowski, *Kościół św. Mikołaja we wczesnopiastowskich ośrodkach rezydencjonalnych*, [w:] *Społeczeństwo Polski średniowiecznej*, t. VI, red. S. Kuczyński, Warszawa 1994, s. 74. Jako przykład może posłużyć Mikołów, gdzie obok grodu – siedziby kasztelana istniała osada zwana później Starym Mikołowem, w niej znajdował się kościół św. Mikołaja.

³³ Jako pierwszą informację o występowaniu w źródłach pod rokiem 1431 kościoła św. Krzyża podał J. Pęckowski. Kolejni badacze powtarzali ją bez konfrontacji ze źródłem, w którym nie ma takiej wzmianki. Pierwsza informacja o ulicy Świętokrzyskiej, prowadzącej do kościoła, pojawia się pod rokiem 1543, Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. Dep. 38, s. 63.

³⁴ R. Kubiciel, *Miasto Bieruń* [w:] *Bieruń. Monografia...*, s. 36.

miasteczek, w których istniały kościoły pod wezwaniem Krzyża Świętego, trzeciego wśród najpopularniejszych kultów pogranicza³⁵.

Etapem przełomowym w dziejach osady była jej lokacja na prawie niemieckim. Spośród omawianych miast tylko w przypadku Będzina i Bierunia dysponujemy kontraktami wójtowskimi, dokumentami, na podstawie których możemy wnosić o czasie lokacji na prawie magdeburskim. Odnośnie do Mysłowic i Chrzanowa przybliżony czas ich lokacji ustalić musimy na podstawie pośrednich źródeł. Pamiętać przy tym należy, że przywilej lokacyjny mógł być podsumowaniem wszystkich etapów przebudowy miasta. Znaczna liczba tzw. przywilejów lokacyjnych to właśnie dokumenty wydane dla zasadzcy, zaś większość decyzji o przebudowie miasta w początkowym etapie nie miała potwierdzenia na piśmie³⁶. Niedostatek źródłowy jest główną przyczyną konieczności wnioskowania o czasie lokacji pozostałych miasteczek na podstawie pośrednich przesłanek.

Początki miasta lokacyjnego Będzina badacze zgodnie umieszczają w czasach Kazimierza Wielkiego. W roku 1358 król zezwolił bliżej nieznanemu Hinkowi, zwanemu Etiopem, lokować pod zamkiem będzińskim miasto na prawie magdeburskim. Wymiar sześciu lat wolnizny wskazuje, że był to już końcowy proces jego tworzenia³⁷. Proces ten rozpoczął się nie wcześniej jednak niż przed 1301 r., kiedy to w źródłach występuje jeszcze wspomniany sołtys wsi Będzin.

W przypadku Mysłowic dysponujemy tylko dokumentem z roku 1360, w którym książę opawsko-raciborski Mikołaj II przekazał Ottonowi z Pilicy tereny w ziemi raciborskiej. Wśród tych dóbr było miasto Mysłowice „ze wszystkimi prawami wedle zwyczaju prawa niemieckiego odnowionymi oraz od dawna tu istniejącymi”³⁸. Na tej podstawie A. Sulik przeszuwa datę lokacji miasta do II połowy XIII w., kiedy to Mysłowice znaleźć by się miały wśród miast zakładanych przez Władysława opolsko-raciborskiego³⁹. Inni badacze są jednak odmiennego zdania, zaliczając Mysłowice do miast lokowanych w XIV w. Na podstawie źródeł, którymi dysponujemy, możemy tylko stwierdzić, że Mysłowice lokowane były przed 1360 r., nie sposób jednak ustalić, kiedy dokładnie.

Chrzanów także zaliczamy do miast, które pozbawione są dokumentów związanych z okresem ich lokacji. Wobec tego przybliżony czas tego przedsięwzięcia musimy ustalić na podstawie pośrednich danych, które pozwalają nam odnieść je do czasów kazimierzowskich. Pod rokiem 1393 w źródłach pojawił się wójt chrzanowski Mikołaj z Płazy sprzedający wówczas wójtostwo Hermanowi z Jerzmanowic⁴⁰. W 1500 r. dziedzic Piotr Ligęza, potwierdzając przywileje i obowiązki mieszczan, wspomina o tym, że miasto rządzi się z dawna prawem magdeburskim nadanym mu przez króla. Ponadto analizy urbanistyczne planów miasta, wskazują na sto-

³⁵ J. Rajman, *Pogranicze...*, s. 256.

³⁶ B. Zientara, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor i T. Rosłanowski, Warszawa-Poznań-Toruń 1976, s. 80.

³⁷ J. Rajman, *Pogranicze...*, s. 108.

³⁸ A. Sulik, *Historia Mysłowic...*, s. 20.

³⁹ Tamże, s. 14.

⁴⁰ F. Kiryk, *Chrzanów na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, „*Studia Historyczne*” 1996, R. 39, z. 4 (155), s. 452.

sowanie przy jego rozmiarzeniu miar charakterystycznych dla czasów Kazimierza Wielkiego⁴¹.

Najmłodszym miastem spośród wymienionych jest Bieruń. Jako miasto lokacyjne powstał w ostatniej ćwierci XIV w. W 1387 r. książę opawsko-raciborski Jan wystawił przywilej dla niejakiego Kussowicza, któremu darował wójtostwo w Bieruniu. Wójt występujący jako lokator-zasadzca podjął się dzieła budowy miasta. Na otrzymanym wówczas nowym polu Kussowicz miał rozwinąć osiedle, tworząc w okolicach dzisiejszego rynku zaczątki właściwego miasta⁴².

Warto zwrócić uwagę na fakt, że omawiane miasteczka powstały w pewnej odległości od osad przedlokacyjnych. Szukając przyczyn tego stanu rzeczy, można domniemywać, że starano się wykorzystać warunki terenowe w celu precyzyjnego rozmiarzenia układu lokacyjnego, zapewniając jednocześnie osadzie korzystne usytuowanie wobec szlaków handlowych. Szukano oparcia także w naturalnych walorach obronnych, co było dlatego istotne, że większość małych miast nie miała murów obronnych. Takimi spośród omawianych szczylił się tylko Będzin. Być może mamy tu do czynienia jeszcze z innymi czynnikami, o których wspomina B. Zientara, a dotyczącymi skomplikowanych stosunków własnościowych na danym obszarze⁴³.

Lokację Będzina należy wiązać z ustabilizowaniem się granicy na Czarnej Przemszy. Będzin utwierdził wówczas swe strategiczne znaczenie jako zachodnia strażnica Królestwa Polskiego. Nowo założone miasto stało się konkurencją dla śląskiej Czeladzi, lokowanej jeszcze w poprzednim stuleciu, a oddalonej zaledwie o 5 kilometrów. Być może lokacja Mysłowic była odpowiedzią ze strony książąt śląskich na założenie Będzina. Można wysunąć ostrożną hipotezę, że lokowany jako ostatni w tym rejonie Bieruń, miał się stać konkurencją dla Chrzanowa. Lokacje wspomnianych miast, zwłaszcza Mysłowic, Chrzanowa i Bierunia, wypełniły lukę po obu stronach Przemszy, dzięki czemu rejon ten został nasycony ośrodkami miejskimi.

Niezwykle istotnym elementem, warunkującym powstanie w danym miejscu ośrodka o charakterze miejskim, a w dalszej kolejności wpływającym na jego rozwój, było położenie względem szlaków handlowych oraz przebieg dróg o charakterze regionalnym i lokalnym. Sieć drogowa pełni ważną rolę w rozwoju stosunków gospodarczych na danym obszarze, zaś analiza jej układu pozwala zaobserwować natężenie akcji osadniczej na danym terenie, jak również badać związki łączące różne miejscowości⁴⁴. Nie ma wątpliwości, że w najkorzystniejszej sytuacji był Będzin, leżący przy starej drodze łączącej Wrocław z Krakowem przez Opole, Bytom i będącej fragmentem europejskiego szlaku handlowego⁴⁵. W Będzinie znajdowała się komora celna, mająca charakter pograniczny i choć źródłowo poświadczona jest

⁴¹ B. Krasnowolski, *Lokacyjne...*, cz. I, s. 140. Nie możemy jednak zdecydowanie odrzucić poglądu, że lokacja nastąpiła jeszcze w XIII w. za Bolesława Wstydlwego, czego poświadczeniem byłyby XIV-wieczne spisy świętopietrza, wskazujące na gęste zaludnienie osady, a tym samym jej znaczny rozwój gospodarczy już w początkach XIV w., F. Kiryk, *Chrzanów na przełomie średniowiecza...*, s. 452.

⁴² R. Kubiciel, *Osadnictwo...*, s. 33–34.

⁴³ B. Zientara, *Przemiany społeczno-gospodarcze...*, s. 84.

⁴⁴ S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 59–50.

⁴⁵ B. Wyrozumska, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI w.*, Kraków 1977, s. 58.

dopiero w 1425 r., to badacze przesuwają jej powstanie do XII w.⁴⁶ Droga o charakterze lokalnym była ta łącząca Będzin z Mysłowicami przez most w Siedlcu, wzmiankowany jednak dopiero w XVI w. Mysłowicka osada ukształtowała się wzdłuż drogi z Bytomia do Pszczyny. Miasto miało także wspomniane połączenie z Będzinem i z Chrzanowem przez Jaworzno. Bieruń leżał na drodze prowadzącej z Krakowa do Raciborza przez Oświęcim i Żory. Przez rynek miasta przebiegała droga z Mikołowa do Oświęcimia. Można nią było dostać się przez Bobrek do Chrzanowa. Niektórzy historycy powstanie gródka łączą z poborem podatku w tym miejscu⁴⁷. Są to jednak hipotezy nieznajdujące potwierdzenia w znanych nam źródłach pisanych, jak i archeologicznych. Chrzanów usytuowany był pomiędzy wspomnianym szlakiem prowadzącym z Krakowa do Wrocławia, przebiegającym na północ od miasta, a drogą z Krakowa do Raciborza, wytyczoną po południowej stronie miasta. Miasto stanowiło węzeł, mający połączenie, poprzez sieć dróg lokalnych, ze wspomnianymi szlakami międzynarodowymi. Tędy prowadziła alternatywna droga z Krakowa na Śląsk.

Wszystkie omawiane miasteczka rozwinęły się w związku z przebiegającymi w ich pobliżu drogami o charakterze ponadlokalnym, nie ulega zatem wątpliwości, że w ich przypadku szlaki handlowe odegrały rolę miastotwórczą. Ponadto dzięki rozwijającej się sieci dróg lokalnych i przepraw przez rzeki, wszystkie te ośrodki miały ze sobą połączenie. Co prawda część tych dróg poświadczona jest źródłowo dopiero w XV w., ale wydaje się, że mają one wcześniejszą proveniencję.

Po krótkim zasygnalizowaniu czynników, które legły u podstaw tworzenia się nowych ośrodków o charakterze miejskim na pograniczu śląsko-małopolskim w XIV w., przejść należy do funkcji, jakie pełnić miały owe nowe miasteczka. Jak podkreśla Tadeusz Lalik, funkcje miejskie zazwyczaj kształtowały się przez dłuższy czas po założeniu nowego ośrodka. Zważywszy na fakt, że rolnictwo odgrywało niemałą rolę w gospodarce małych miast, ich urbanizacja przejawiała się wzrastającą rolą zajęć pozarolniczych – rzemiosła i handlu⁴⁸.

O rzemiośle w XIV w. w interesujących nas miastach niewiele da się powiedzieć. Najwcześniejsze poświadczone źródłowo są rzemiosła spożywcze. W Będzinie w przywileju z 1358 r. wspomina się o jatkach sukienniczych, rzeźniczych i szewskich⁴⁹. Wśród osób, które z końcem XIV w. przyjeły prawo miejskie w Krakowie, odnajdujemy rymarza Jana i szewca Świętosława z Będzina⁵⁰. Podobnie w Bieruniu wójt otrzymał prawo do posiadania tyłu jatek szewskich i piekarskich, ilu rzemieślników jest w mieście, a także 12 jatek rzeźniczych. Najprawdopodobniej takich jatek nie brakowało także w Mysłowicach, choć nie mamy na ten temat bezpośrednich przekazów. W Chrzanowie informacje o rzeźnikach, piekarzach i nader licznie reprezentowanych słodownikach i piwowarach czerpiemy dopiero ze źródeł XV-wiecznych. Waż-

⁴⁶ Tamże. Innego zdania jest J. Horwat, który sądzi, że komora w Będzinie mogła się w pełni wytworzyć dopiero po ustaleniu granicy na tym terenie, a więc po 1273 r. J. Horwat, *Formowanie się miast księstwa opolsko-raciborskiego do poł. XIV w.*, Gliwice 1996, s. 29.

⁴⁷ R. Kubiciel, *Osadnictwo...*, s. 33.

⁴⁸ T. Lalik, *Funkcje miast i miasteczek w Polsce późnego średniowiecza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1975, t. 23, z. 4, s. 552.

⁴⁹ Kmp. 3, nr 724.

⁵⁰ J. Perka, *Będzin 1358–2008*, t. II, Będzin 2008, s. 134.

ną rolę w gospodarce miasta odegrało górnictwo ołowiu, którego wydobycie potwierdzają także źródła piętnastowieczne. Mysłowice stanowiły już w XIV w. ważny ośrodek hutniczy, o czym świadczą położone w sąsiedztwie miasta osady kuźnicze. Wytwory działalności wspomnianych rzemieślników zaspokajały potrzeby nie tylko mieszkańców miasteczka, ale także przybyszów z pobliskich wsi. Miasteczko było bowiem podstawowym rynkiem zbytu dla produktów wiejskich, przy jednoczesnym zaopatrywaniu wsi w towary rzemieślnicze wytworzone w samym mieście. Tu należy podkreślić rolę jarmarków i targów, które tę wymianę umożliwiały. Godny zauważenia jest fakt, że następowała wówczas wymiana nie tylko między miastem i wsią, ale także samymi wsiami.

Małe miasta spełniały funkcje handlowe, przede wszystkim w odniesieniu do rynku lokalnego. Nie można jednak pomijać faktu, że były one także pośrednikami między handlem uprawianym przez duże ośrodki a indywidualnym konsumentem. Istotną rolę, jaką pełniły, była obsługa tego wielkiego handlu. Jak zauważyli badacze, nieproporcjonalnie duża liczba piekarzy, rzeźników, słodowników w miasteczkach wiąże się właśnie ze spełnianiem tej funkcji.

Badając funkcje lokalne miasteczka, należałoby wskazać szereg zależności nie tylko natury gospodarczej, ale także ustrojowej, własnościowej czy kulturowej między miastem i sąsiadującymi z nim osadami. Małe miasto otwierało przed wsiami szereg możliwości. Jedną z nich, niezaprzeczalnie istotną, był dostęp do edukacji. Synowie szlacheccy i chłopszy uzyskali możliwość kształcenia się w szkole parafialnej. Funkcjonowanie takiej placówki w XIV w. mamy poświadczony w Mysłowicach. Nie możemy jednak nic powiedzieć o jej poziomie nauczania, nie jest bowiem prawdą, że w 1400 r. wśród studentów Uniwersytetu Krakowskiego pojawił się jeden scholar z Mysłowic⁵¹. Nie wykluczone, że już w XIV w. istniały przykościelne szkoły parafialne w Będzinie i Chrzanowie, zwłaszcza że w tym drugim w 1421 r. jako pisarz i rektor szkoły pojawił się Mikołaj z Chrzanowa, niegdyś student praski⁵².

Przed mieszkańcami pobliskich wsi otwierała się także możliwość uzyskania prawa miejskiego. Analiza przyjęć do tegoż prawa w Chrzanowie i Mysłowicach w XV w. wskazuje, że nader chętnie do miasta ściągali mieszkańcy okolicznych wsi, w dalszej kolejności rzemieślnicy z pobliskich miasteczek⁵³. Zdaje się, że obywatelstwo małych miast nie było w kręgu zainteresowania mieszkańców miast dużych, jak Kraków czy Opole. W Chrzanowie w XV w. pojawiają się mieszczaństwo krakowscy, jednak głównie w celach handlowych. Jeśli wchodził w posiadanie nieruchomości, to zazwyczaj w drodze zastawu, i dobra takie stosunkowo szybko sprzedawali bądź wynajmowali.

⁵¹ Fakt ten podaje A. Sulik, *Historia Mysłowic...*, s. 24. Jednakże spośród 206 studentów wpisanych w 1400 r. do Metryki Uniwersytetu Krakowskiego nie ma przedstawiciela Mysłowic. *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508*, wyd. A. Gąsiorowski, T. Jurek, I. Skierska, przy współpracy R. Grzesika, t. I–II, Kraków 2004. Pierwszy student z Mysłowic pojawił się w 1428 r. *Metryka Uniwersytetu...*, t. II, s. 323, 324.

⁵² Archiwum Narodowe w Krakowie, sygn. Dep. 36, wewnętrzna strona przedniej okładki.

⁵³ J. Rajman, *Ludność napływowa w Chrzanowie i Mysłowicach w XV–XVII w.*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP” 1993, t. 16, z. 158, s. 91–117.

W związku z powstawaniem nowych miasteczek przed szlachtą pojawiła się sposobność uzyskania urzędu wójtowskiego⁵⁴. Możliwość tę wykorzystywała ona już końcem XIV w. w Będzinie, gdzie na urzędzie tym spotykamy drobną szlachtę z Chechła⁵⁵. Także i wzmiankowany wcześniej Mikołaj z Płazy, sprzedający wójtostwo w Chrzanowie, był szlachcicem. Ostatecznie w 1408 r. wójtostwo w mieście wykupił ród Ligęzów⁵⁶.

Wśród warunków, jakie miały wpływ na rozwój interesujących nas miasteczek, istotne miejsce zajmuje omawiane już wcześniej położenie wobec szlaków handlowych, komór celnych, przepraw, jak również sieć drogowa danego miasta. Zważywszy na rolę miasteczka wobec sąsiednich wsi, bardzo istotna była zwłaszcza sieć dróg lokalnych. Kolejnym czynnikiem rozwoju były terminy i liczba targów i jarmarków. Prawo ich posiadania było warunkiem niezbędnym dla istnienia i rozwoju miasta. Widać to zwłaszcza w wiekach późniejszych, kiedy pragnąc ożywić gospodarkę miasta, panujący nadawał mu przywileje na kolejne jarmarki. Przykład takiego postępowania znajdujemy w Chrzanowie⁵⁷.

Nie możemy zapominać o warunkach naturalnych, które pozwoliły na założenie miasta i miały wpływ na jego dalszy rozwój. Zdaje się, że to jeden z najistotniejszych czynników, jak bowiem stwierdzono, wszystkie miasteczka lokowano z wykorzystaniem naturalnych warunków terenowych. Dla ich dalszego funkcjonowania i rozwoju ważna była urodzajność gleb i dostępność wody, a także dostęp do surowców naturalnych. Na opisywanym terenie chodzi przede wszystkim o rudy ołowiano-cynkowe w rejonie Chrzanowa i Mysłowic i rudy żelaza wokół Mysłowic.

Podsumowując tę skróconą analizę czynników wpływających na rozwój miasta, możemy stwierdzić, że omawiane miasteczka miały względnie korzystne warunki do dalszego rozwoju. Przemawia za tym fakt, że przetrwały i funkcjonowały przez kolejne wieki, mamy bowiem przykłady nieudanych lokacji. Równocześnie jednak żadne z nich nie awansowało do miast drugiej kategorii⁵⁸, stając się silnym ośrodkiem gospodarczym regionu. Ponadto nadal znaczącą rolę odgrywało w gospodarce ich mieszkańców rolnictwo. Warto zastanowić się także, czy przygraniczne położenie omawianych miasteczek miało wpływ na ich rozwój. Jak stwierdza Jerzy Sperka, nie odegrało to większej roli, granica była bowiem otwarta i mieszkańcy nie mieli trudności z przemieszczaniem się⁵⁹. Równocześnie było to korzystne położenie zwłaszcza dla Chrzanowa i Będzina, które uzyskały łatwy dostęp do rynków śląskich, dobrze prosperujących jak cały Śląsk. Ożywione stosunki handlowe między nimi a miastami Śląska widoczne są w wiekach późniejszych. Stosunkowo gęsta

⁵⁴ J. Laberscheck, *Częstochowa i jej okolice w średniowieczu*, Kraków 2006, s. 39.

⁵⁵ F. Sikora, *Będzin [w:] Słownik historyczno-geograficzny...*, s. 57.

⁵⁶ *Najstarsza księga sądu najwyższego prawa niemieckiego w zamku krakowskim*, wyd. A. Kłodziński, Kraków 1936, nr 2340.

⁵⁷ J. Rajman, *Od kasztelanii...*, s. 124.

⁵⁸ Podział miast na kategorie zapoczątkowano w 1520 r. ustawą pogłównego. Wyróżniano cztery typy miast: grupa I – *civitates principales*, grupa II – *civitates et oppida secundi ordinis*, grupa III – *oppida habenti fora annualia et septimanalia*, grupa IV – *oppida non habentes fora*. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986, s. 106.

⁵⁹ J. Sperka, *Kształtowanie się granicy...*, s. 107.

sieć dróg łączyła ziemię krakowską ze Śląskiem, ułatwiając tym samym kontakty mieszkańcom obu dzielnic. Przynależność terytorialna nie determinowała także stosunków własnościowych. Mysłowice, mimo że leżały na terytorium książąt śląskich, utrzymywały żywe kontakty z Krakowem i Królestwem Polskim. W drugiej połowie XIV w. wszedł w ich posiadanie Otton z Pilicy, poddany króla polskiego, a przez kolejne stulecia miasto było w rękach szlachty związanej z dworem polskim. Nasze rozważania prowadzą do wniosku, że granica śląsko-małopolska w średniowieczu nie stanowiła bariery dla mieszkańców żyjących po obu jej stronach.